

IVAN ILLICH

Egészség saját felelősségre: köszönöm, nem!¹

Ön meghívott ide, noha nagyon is jól tudta, hogy ellenezni fogom a szándékát. Meggyőződése, hogy az egészség és a felelősség egy letűnt múlthoz tartoznak, és mivel nem vagyok sem romantikus, sem fantasztá, sem eszképista – mindkettőről le kell mondanom. Csak ha sikerül világosan megfogalmaznom az egészségről és a felelősségről való lemondást, akkor kerülhetem el azt a vádat, hogy itt az Ön alibikritikusaként jelenjek meg.

Jelen előadást zur Lippe professzor úr meghívására tartom, hogy bemutassak egy nagyobb közös projektet *Az aszkézis újrafelfedezése a felsőoktatásban* címmel. És azért adhatom elő, mert Dirk von Boetticher úrral együtt készíthettem elő. Egy fiatal baráti társaságban vitattuk meg az egyes mondatokat, akik más előadókkal is intenzíven együtt dolgoztak ezen a kongresszuson, úgymint Erwin Chargaff, Susan Sontag, Barbara Duden, Robert Duggan és Debabar Banerji. Amikor tehát a következőkben azt mondom, hogy „mi”, akkor magunkra gondolok. Mi látszólag magától értetődő dolgokkal és azok történetével foglalkozunk, más szóval olyan triviálisnak tűnő feltételezésekkel, amelyek elkerülhetik a kritikai vizsgálatot. Azonban éppen ezeknek a feltételezéseknek a megtagadása az egyetlen módunk arra, hogy kritikusan viszonyuljunk ahhoz, amit Jacques Ellul *la technique*-nek nevez. Megpróbálunk megszabadulni tőlük, nem pedig elmenekülni előlük. Ezért mondok határozott nemet a „saját felelősségünkre való egészségre”.

1. Amit kockáztatok, az teljesen világos: öt irányban az új higiéniai autonómiára vonatkozó javaslatára adott „köszönöm, nem!” válaszunkat pontosan az ellenkezőjére használhatják fel, mint amit mi akarunk¹. Először is a „nem” paternalizmusként is felfogható. Az egészség – mondják – túl értékes, sőt, szent ahhoz, hogy laikusok megítélésére bízunk. Nekem semmi közöm ehhez a hiábavaló kiskorúsításhoz. 30 éve kampányolok nyilvánosan az önkárosítás teljes dekriminalizálásáért. Ragaszkodom a kábítószer-fogyasztást, az abortuszt vagy a nem professzionális gyógyítást szabályozó paragrafusok teljes

¹ Az előadásszöveg eredeti címe: Die Substantivierung des Lebens im 19. und 20. Jahrhundert – eine Herausforderung für das 21. Jahrhundert [Az élet főnevesítése a 19. és 20. században – a 21. század kihívása]. In Klaus Jork, Bernd Kauffmann, Rocque Lobo, Erika Schuchardt szerk., *Was macht den Menschen krank? 18 kritische Analysen*. Birkhäuser, Basel, Boston, Berlin, 1991, 225–234. Az előadás eredetileg a *Gesundheit in eigener Verantwortung – Mensch – Medizin – Gesellschaft* kongresszuson hangzott el 1990. szeptember 10–14. között Hannoverben.

eltörléséhez. Érvelésemet – Paul Goodman nyomán – arra alapozom, amelylyel a leggyengébbek méltóságának tartozunk.

2. Másodszor pedig az alapvető „nememnek” semmi köze a jogorvoslatok állítólagos hiányához. Naponta több ember hal éhen, mint valaha, nem a gyógyszerek vagy műtétek hiánya miatt. Minél szegényebbek az emberek, annál tehetetlenebbül válnak az egyre olcsóbb gyógyszerek áldozatává. Két évtizede érvelek amellett, hogy a gyógyszerfogyasztásra progresszív luxusadókat kellene kivetni, akár csak az alkoholra, a dohányzásra és a szerencsejátékra. A dialízisre, a bypassra és az ACT-re kivetett adókból kellene finanszírozni az olyan egyszerű orvosi beavatkozásokat, mint amilyen a vakbélműtét, hogy mindenki számára elérhetőek legyenek.

3. Nem globális gondolkodóként mondok „nemet”, aki zöld utat adna az ökodiktatúráknak. Egyetlen elgondolható ellenőrzési rendszer sem kínál menekülést a mérgek és sugárzások, áruk és kortársak áradata elől, amelyek soha nem látott módon sértik az embereket és az állatokat. A világ kilátástalanná vált. A csináltban élek, egyre távolabb és távolabb a teremtéstől. Ma már tudom, hogy ez mit jelent, milyen borzalmakkal fenyeget. Néhány évtizeddel ezelőtt még nem tudtam. Akkor még lehetségesnek tűnt számomra, hogy a csinált világban felelősséget vállaljak annak előállításáért. Ma már csak azt tudom, mit jelent a tehetetlenség. A „felelősség” átlátszó illúzióvá vált. Egy ilyen világban az „egészségesnek lenni” a technológia élvezetének, a környezetvédelemnek és a technológia következményeihez való alkalmazkodásnak a kombinációjára redukálódik, melyek közül mindhárom elkerülhetetlen kiváltság. A kék kukoricát, amely körül a falunaptár még mindig forog, 15 évvel ezelőtt ették meg. A hibridek termesztésére használt mérgező technológiára nincs pénz. Nincs védelem az ültetvényekről átfújó mérgező felhők ellen. De új köztisztviselői állásokat hoznak létre az egészségnevelésre, és tesznek valamit a zöld mezítlábasokért. Az én „nemem” tehát biztosan nem az egészségnevelésre mondott „igen”, amely felelősséget vállal a mérgezőrendszerek kezeléséért.

4. És természetesen egyáltalán nem mondok nemet az egészségért való önfelelősség új etikájára, mert a betegséget és a sértettséget (*Kränkung*) az önfelfedezés lehetőségeiként kell megőriznem. Az a túlzott követelmény, hogy a posztindusztriális korszak elkerülhetetlen járványait az egészség egyfajta magasabb rendű formájaként kellene magunkra vállalnunk, jelenleg divatos szemtelenség a pedagógusok körében. A tanítás a szenvedésben és a haldoklásban szügyentelen. A gyásztanácsadás, a halálnevelés és az egészségtervezés szolgáltatásai közvetlenül a szenvedés és a haldoklás évszázadok során kialakított művészetének elpusztítását célozzák meg. Ami ma sértő, az új.

Ami a kristályéjszaka óta eltelt korszakot jellemzi, az azon feneketlen gonosz egyre növekvő magától értetődővé válása, amelyet Hitler és Sztálin még el-tussolt, de amely ma már az atomról, a génről, a mérgekről, az egészségről és a növekedésről szóló emelkedett viták tárgyává vált. Olyan gonoszságok és bűnök ezek, amelyek előtt szótlanul állunk. A halállal, a pestissel és az ördöggel ellentétben ezeket a gonoszságokat nem lehet hasznosítani. Egy embertelen rend származékai. Tehetetlenségre, gyámoltalanságra, erőszakmen-tességre, ahimszára kényszerítenek bennünket. Szenvedhetünk ettől a gosnosztól, megtörhetünk tőle, de nem tudjuk értelmezni. Csak az szenvedheti el, aki képes türelemmel elszenvedni önmagát és barátait. „Nemünket” tehát egy világ választja el a haladás kísérőjelenségeire mondott „igentől”.

5 Végezetül ostobaság lenne vagy rosszindulatra vallana, ha azt a „nemet”, amiről beszélek, cinikus közömbösséggént értelmeznék. Éppen ellenkező-leg! Mindenekelőtt megfontolásainkban a sokak állnak. Ők azok a számtala-nok, akik számára a fejlődés négy évtizede tönkretette azt a kulturális, tech-nikai és építészeti teret, amelyben a szenvedés és a haldoklás örökölt művé-szetét gyakorolni lehetett. A túlnyomó többség szegény és egyre szegényebb lesz. Amikor nemet mondunk az egészség importjára – mások utasítására vagy önerőből –, akkor elsősorban valami számunkra elgondolhatatlanról beszélünk: nyolcmilliárd az új nyomorúságban. Csak azáltal kísérhetjük meg, hogy melléjük állunk, hogy a „köszönöm, nem”-et magunkkal kezdjük.

Etikai nemet mondásunk oka tehát nem az alábbi öt szolgálatában áll: nemet mondunk a szakmai paternalizmusra, a szűkösség ideológiájára, a rendszer-szemléletű gondolkodásra, a felszabadulás pszichológiájára vagy nemet mondunk az új észre, amely szerint a negyedik világ fejlődésének követke-zményeire nincs gyógymód. Márpedig a gyógynövény növekszik: önkorláto-zásnak hívják. Márpedig az önkorlátozás szemben áll a divatos önségítéssel, öngazgatással vagy éppen önfelelőséggel, amelyek a világrendszerbe tör-ténő önintegrációt mindhárom esetben kategorikus imperatívusként állítják be. Az egészségről való lemondás ma úgy tűnik számunkra, mint az etikailag, esztétikailag és eudaimonikusan erényes magatartás kiindulópontja. És ezt az önkorlátozást nem vagyok hajlandó önfelelőséggnek nevezni. Ezért in-kább fegyelemről (*Zucht*) beszélek.

Az egészség képze az európai modernításban szakítást jelent a történé-szek által jól ismert galénoszi-hippokratészi hagyománnyal. A görög filozó-fusok számára az „egészséges” kifejezés harmonikus elegyet, kiegyensúlyo-zott rendet, az őselemek észszerű összjátékát jelentette. Egy ember akkor volt egészséges, ha úgy illeszkedett a világegyetem harmóniájába, ahogyan ép-pen világra jött. Platón számára az egészség szomatikus erény volt, ahogyan

erény a lelki egészség. A német nyelv a „józan észben” – Kant, Hamann, Hegel és Nietzsche minden kritikája ellenére – még mindig őríz valamit ebből a kozmotropikus minősítésből. A 17. századtól kezdve a természet ellenőrzésére tett kísérlet az egészség eszményét az emberre is átültette, aki már nem mikrokozmosz volt. Ez a kifordítás az akozmikus egészségnek adta az így létrehozott megvalósíthatóság látszatát. A megvalósíthatóság e hipotézise alapján a 18. század utolsó negyedétől kezdve az „egészség mint birtoklás” érvényesült. A 19. század folyamán természetessé vált, hogy „az én testemről”, „az én egészségemről” beszéljünk. Az amerikai függetlenségi nyilatkozatban rögzítették a boldogságra való törekvés jogát. Ezzel egyidejűleg az egészséghez való jog is megvalósult. Ahogy ez a boldogság, úgy ez a modern egészség is a birtoklási vágytól hajtott individualizmus megdicsőülése. Ennél brutálisabban és meggyőzőbben nem is lehetett volna legitimálni az önfeledt kapzsiságon alapuló társadalmi formát. Ugyanakkor a demokratikus társadalomban az egyéni felelősség fogalma egyre nagyobb teret nyer, és a társadalom egyre távolabbi régiói és a kielégítő szolgáltatások egyre specializáltabb formái felett az etikai hatalom látszatát kelti.

Az egészség és a felelősség még a 19. században, de még a korai 20. században is hiteles eszmények voltak. Ma már egy letűnt múlt elemei, ahová nincs visszatérés. Az egészség és a felelősség olyan normatív fogalmak, amelyek ma már nem tudnak irányt mutatni. Ha megpróbálom a saját életemet a felvilágosodás e visszahozhatatlan eszményei szerint szervezni, akkor balsorssá válnak számomra – megsértem magam. Ahhoz, hogy most méltóan tudjak élni, határozottan le kell mondanom az egészségről és a felelősségről. Lemondást mondok, nem pedig azt, hogy fütyülök rá – nem közömbösségről beszélek. El kell fogadnom a tehetetlenséget, gyászolnom kell a múltat, le kell mondanom a visszavonhatatlanról. Elviselni a tehetetlenséget, amely, mint Marianne Gronemeyer mutatja, megfoszthat a tudatomtól, az érzékeimtől. Szilárdan hiszek a lemondás lehetőségében. A lemondás nem számítás. A lemondás többet jelent és többet követel annál, hogy a visszahozhatatlant gyászoljuk. A lemondás megszabadít a tehetetlenségtől, és semmi köze a rezignációhoz, a tehetetlenséghez, és kiváltképp semmi köze az elfojtáshoz. A lemondás ma már nem közkeletű kifejezés. Már nincs szavunk a bátor, fegyelmezett, önkritikus, közösségben végrehajtott lemondásra – és én erről beszélek. Hadd nevezzem aszkézisnek. Szeretnék egy másik szót, mert az aszkézisről ma Flaubert, Szent Antal a sivatagban és a borról, a nőkről és az illatszerről való lemondás jut eszembe. De a lemondásnak, amiről én beszélek, ehhez nagyon kevés köze van.

A korszak, amelyben élünk, elvont és testetlen. A magától értetődő dolgok, amelyekre épül, messzemenően értelmetlenek. Globális elfogadásuk a történelemtől és a kultúrától való függetlenségük látszatát kelti. Amit én

episztemológiai aszkézisnek szeretnék nevezni, az megnyitja annak lehetőségét, hogy lemondjunk azokról az axiomatikus magától értetődőségekről, amelyekben a jelen világképe látszólag egy közös és kritikusan gyakorolt feyelemben nyugodni látszik. Egészség és felelősség úgynevezett értéke az ilyen magától értetődő dolgokhoz tartozik. Közelebbről szemügyre véve ezek mélyen sértő, dezorientáló jelenségek. Ezért az Ön felhívását az önfelelős egészségre értelmetlennek, megtévesztőnek, erkölcstelennek és – egy egészen különleges értelemben – istenkáromlónak tartom.

1. Nincs értelme ma egészségről beszélni

Az egészség és a felelősségvállalás technikailag messzemenően lehetetlenné vált. Ez még nem volt világos számomra, amikor az *Orvosi nemezist* írtam, és talán ez akkor még nem is volt úgy. Utólag visszatekintve hiba volt az egészséget a „túlélés” minőségeként és a „megküzdési magatartás intenzitásaként” (*intensity of coping behaviour*) értelmezni. A növekedés embertelen genetikai, éghajlati, kémiai és kulturális következményeihez való alkalmazkodás és kondicionálás nem nevezhető egészségnak. Sem a humorális egyensúly galénoszi-hippokratészi elképzelése, sem a „boldogsághoz és egészséghez” való jog felvilágosult utópiájának, sem a jóllét védikus vagy kínai fogalmának nincs köze ehhez a technikai rendszerben való túléléshez.

Az „egészség” mint funkció, folyamat, kommunikációs mód; az egészség mint irányított viselkedés, amely irányítást igényel, a posztindusztriális varázsigék közé tartozik, amelyek szuggesztíven utalnak, és semmi kézzelfoghatót nem jelölnek. És amint az egészségről ilyen módon beszélünk, máris jelentésromboló kórokozóvá vált, annak a szócsaládnak a tagjává, amelyet Uwe Pörksen plasztikus szavaknak nevez. Olyan szavak, amelyekkel hadonászhat, és nagyon mutathatod magad, de nem mondanak vagy tesznek semmit.

2. Politikai csalás

Hasonló a helyzet a felelősséggel is, bár ezt sokkal nehezebb beismernem. Egy olyan korban, amely a rendszerontológiának hódol, az etikai felelősség legitimáló címkévé silányul. A világ megmérgezése, amelyhez tegnap este a New Yorkból Frankfurt am Mainba tartó repülőúttal hozzájárultam, nem az én felelőtlen döntésem eredménye, hanem a felelőtlen összefüggésekben való létezésemé. Ennek az évtizednek az elején, miután az egészséget és a felelősséget technikailag lehetetlenné tették, politikailag megtévesztő lenne ellentmondásmentesen személyes feladattá stilizálni őket egy pompás ceremónia keretében.

A brutális önérvényesítési szlogenek helyett az új egészség az immunrendszerem zökkenőmentes integrációját követeli a szocio-ökológiai világ-

rendszerbe. Amit aztán szépen „felelősségként” címkéznek, az valójában felhívás az értelem- és önrombolásra. És ez a propagált önfeladás egy tapasztalatlan rendszerben szöges ellentétben áll az öngyilkossággal. Önmegsemmisítésre szólít fel egy halálelles világban. Éppen azért, mert ebben az erkölcstelené vált társadalomban még a saját önpusztítással szembeni toleranciát is követelem, el kell ítélnem az egészséges önintegráció idealizálását. Nem érezheted magad egészségesnek, csak saját működésednek örülhetsz, mint a számítógépnek, amit működtetsz.

Ha elvárjuk a gyermekeinktől, hogy jól érezzék magukat abban a világban, amelyet rájuk hagyunk, az sérti a méltóságukat. Ezután rájuk hárítani a felelősséget ezért a sérelemért aljas cselekedet.

3. Erkölcstelen túlkövetelés

Az elmúlt évtized biológiai, demográfiai és orvosi kutatásai sok tekintetben az egészséggel kapcsolatosak. Bizonyítékot szolgáltatott arra, hogy

- először is az orvosi szolgáltatások csak csekély részben járulnak hozzá a népeség orvosilag meghatározott egészségi állapotához;
- másodsor, hogy még a megelőző orvostudomány is másodlagos jelentőségű ebben az összefüggésben;
- harmadsor, hogy az úgynevezett orvosi sikerek többsége csalárd címkezés, és az elmebeteg, nyomorékok, öreg bolondok és torzszülöttek szenvedéseinek kiterjesztése.

Ezért visszataszító számomra, amikor a leleplezett egészségügyi szakértők most lelkipásztori intő jelszavukkal a betegeket hibáztatják saját szenvedésükért. Az elmúlt 15 évben a hipochondriát támogató propaganda valószínűleg oda vezetett, hogy a gazdagok kevesebbet dohányoznak, több vajat fogyasztanak, és többet kocognak, és az USA több dohányt, vajat és futócipőt exportál. Világszerte azonban az orvosilag meghatározott egészség propagandája együtt járt a legtöbb ember elszegényedésével; így foglalható össze Debabar Banerji tegnapi előadása. Banerji kimutatta, hogy a nyugati eszmék behozatala aláasta a többség higiénikus erkölcsét, és a fejlődést az elite összpontosította. Hakin Mohammed Said, a pakisztáni Unani elnöke már 20 évvel ezelőtt arról az orvosi sérelemről beszélt, amelyet a nyugati egészségfelfogás behozatala okozott. Ami őt aggasztotta, az a praxis, a hagyományos galénoszi orvostársadalom beszivárgása volt, nem annyira a nyugati gyógyszerek által, mint inkább az egészség nyugati koncepciójával, amely a halálban pusztá ellenséget lát. Ez a halálellesesség (*sic!*), amelyet az egészséggel együtt saját felelősségünkre kell internalizálni, az egyik ok, amiért erkölcstelennek tartom az Ön szlogenjét.

4. Az élet mint istenkáromlás

Én medievista vagyok. A történész művészete az, hogy a rég halottak nyomait és szövegeit értelmezze. Történelmi pályafutásom során ebben a feladatban valami alapvetően megváltozott. Minden gyökeres változás előtt az exegeta számára lehetséges, hogy a szöveg igéit és főneveit olyan tevékenységekre és dolgokra vonatkoztassa, amelyek saját érzékszervi tapasztalatai hatókörébe tartoznak. A változás után ez a képesség elvész. Ez a vízváltó, amely elválasztja a történelmet a tárgytól, különösen világossá válik akkor, amikor a megélt test a történetírás tárgya. Dr. Duden asszony ezt tegnap meggyőzően mutatta be a megélt teresség testtörténetéről szóló előadásában. Megdöbbenőnek találok, hogy az elmúlt két évtizedben milyen mélyen megváltozott a beszéd- és a tapasztalásmód.

Nagyon rövid idő alatt meghonosodott az „élet” főnevesített fogalmának képzete. A vietnami háborúban még az ellenségben okozott veszteségről (*body count*) beszéltek, és csak amerikai életeket mentettek meg. De nem sokkal később magától értetődővé vált, hogy tudnunk kell, hogy egy élet mikor kezdődik, és mikor ér véget. 1969 körül egyszer csak hirtelen ott volt az életminőség. Az orvosokat nyomban felszólították, hogy vállaljanak felelősséget az életért. Az orvosbiológusok felfedezték az életre vonatkozó kompetenciájukat.

Azok számára, akik a jóllét, az egészség történetével foglalkoznak, világos, hogy az élet és az életminőség megjelenésével, amelyet aztán egészségnek is nevezünk, megszakadt az a szál, amely összekapcsolhatta volna a múltat azzal, amit ma egészségnek nevezünk. Az egészség lett az a skála, amelyen az immunrendszer életképességét mérik. Az ember immunrendszerre redukálása csábító megfelelője a teremtés világrendszerre redukálásának, Lovelock Gaiajának. És ebben az összefüggésben a felelősség könnyen értelmezhető úgy, mint az immunrendszer önkontrollja. Bármennyire is szeretném a felelősség szót – amely filozófiai fogalomként először 1920 körül jelent meg – a jövőre nézve megőrizni, emiatt nem tehetem meg. Elsősorban nem azért, mert a saját életminőség önszabályozásának jelszava, a rendszerre való hivatkozás eltörli az érzékiséget, üdvösnek dicsőíti az adminisztrációt, és a politikát visszacsatolássá redukálja, hanem mert Istent káromolja.

Arra kérem Önöket, hogy nagyon figyeljenek az istenkáromlás kifejezésre. Keresztény vagyok, de amikor itt istenkáromlásról beszélek, azt szeretném, ha történészként, nem pedig teológusként értenének meg. Csak akkor követelhetem érvelésem életképességét, ha történészként követnek. Tisztelettel, de nem köntörfalazva, vettem a bátorságot, hogy elfogadjam az Ön meghívását, hogy ellentmondjak a szándékának. Ön tudta, hogy ezt fogom tenni.

Most már magyarázatot adtam indítékaimra: a romantikusokra és az esz-képistákra bízom az abbéli vágyakozást, hogy mi lehet az egészség és a felelősség a nemrég széthullott modernitásban. Perverzióknak tartom, hogy a számítógép és média világába nem illeszkedő, súlyos látszatjelenségek (*Scheinbarkeiten*) neveit a rendszer- és információelméleti elképzelések internalizálására és testet öltésére használjuk. E látszatjelenségekről való lemondást reális lehetőségnek tartom. E lemondás gyakorlását *episztemikus aszkézis*nek nevezem. Ez az aszkézis a szenvedés művészetének olyan praxisát eredményezheti, amely lépést tart a jelennel.

Most az a fontos, hogy megértsük, hogy az összes központi fogalom, amellyel itt foglalkozom, mélyen nyugati eredetű: az egészség éppúgy, mint a felelősség, az élet éppúgy, mint az aszkézis – ahogy Isten fogalma is. Évszázadok tartós hite révén kerültek a világba, és váltak világiként hatalmassá. Csak ha történelmi összefüggésekben értjük meg az egészség és az élet történetét, akkor igazolhatjuk azt a szenvedélyt, amellyel az életről való lemondásról beszélhetek. Teljesen egyetértek Dirk von Boetticherrel, amikor T. S. Eliotot idézi:

„Hol az Élet, mely életünkben elveszett?
 Hol a bölcsesség, mely tudásunkban elveszett?
 Hol a tudás, mely ismeretünkben elveszett?
 A Menny körforgása két évezred alatt
 ISTENTől távolabb, s közelebb visz a Porhoz.”²

Eliot itt az életről kérdez Istentől. Arról az életről, amelyről Krisztus azt mondja *János evangéliumának* 11. szakaszában: „én vagyok az élet”. Arisztotelész ezt nem ismerte. Arisztotelész olyan élőlényeket ismert, amelyek abban különböznek minden mástól, hogy „pszichéjük” van, nem pedig életük. Az élet – mint világi jelenség – csak a 18. században kapja meg azt a domináns és kizárólagos jelentőséget, amely válaszában egyedi jelleget kölcsönöz. Nem Istentől, hanem a világból. Lamarck és Treviranus, akik a biológiát „az élet tudományaként” alapították meg, szándékosan elszakadva a természettudományi osztályozásoktól, már akkor – 1801-ben – tisztában voltak kutatási tárgyak alapvetően új természetével. Ez az élet, amely a világ feltételeinek köszönheti létrejöttét, mélységesen nyugati-keresztény meghatározottságú, és csakis annak a hagyománynak a pervertálódásaként értelmezhető, amelyben a megtestesült Isten magát életként írja le, és mindenkit erre az életre hív.

Az élet misztérium. Aki a közel kétezer éves történelmet komolyan tanulmányozza, egyszerűen nem tagadhatja, hogy nemcsak egyes misztikusok, hanem Novgorod és Santiago de Compostela, Uppsala és Monreale között

² T. S. Eliot: *Kórusok a Sziklából*. In *Uő: Versek – Drámák/Macskák könyve*. Fordította: Ferencz Győző. Európa Kiadó, Budapest, 1986 [1934], 135.

nagy kultúrák is hódoltak ennek a misztériumnak. Ez történelmi tény, még annak a történésznek is, akinek nincs érzéke vagy fogalma arról, hogy miről is van szó. És számára ugyanilyen világos és megkérdőjelezhetetlen az élet biológiai fogalmának ebből a keresztény misztériumból való levezetése. Ebből a szemszögből nézve az életnek az az elképzelése, amely egy immunrendszer fenntartási fázisára redukálható, nem csupán bálványozás, nem csupán fintorgás, hanem istenkáromlás. És ebből a szemszögből nézve az a vágy, hogy felelősséget vállaljunk ezen élet minőségéért, nem egyszerűen ostobaság vagy szemtelenség, hanem bűn.

TILLMANN ÁRMIN fordítása

